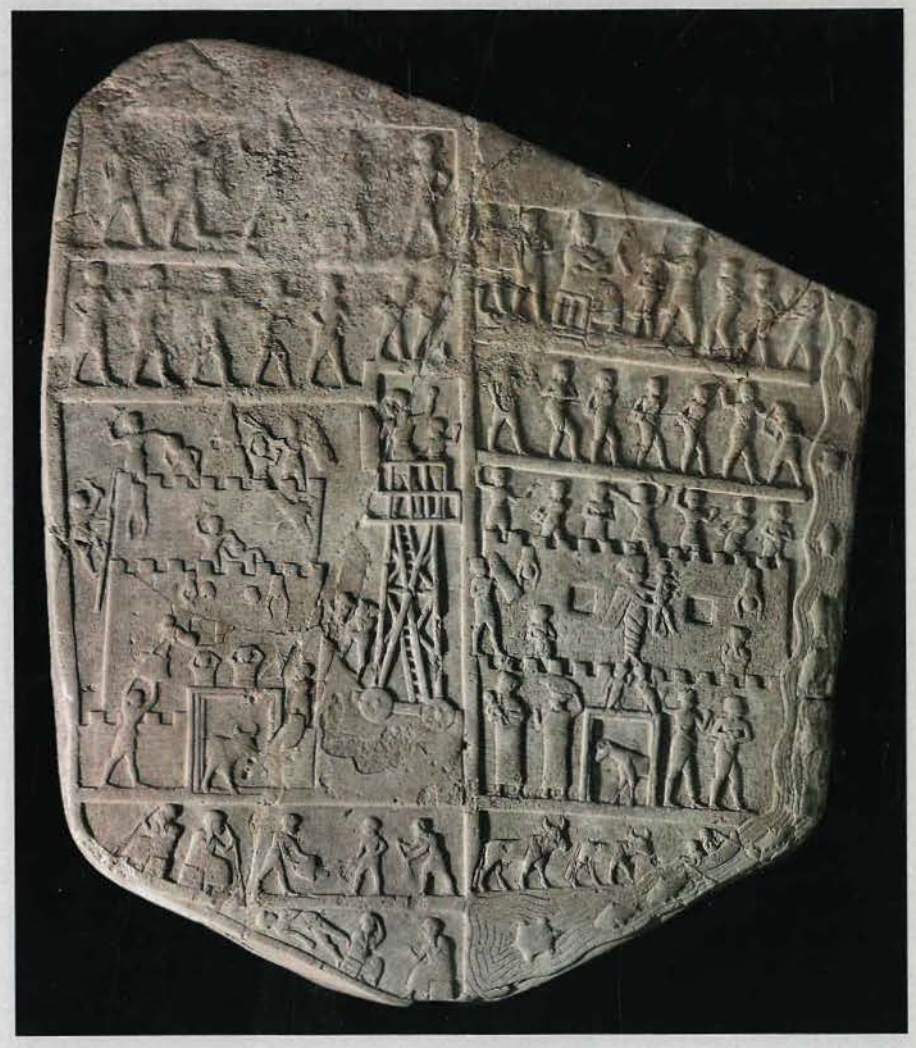
Journal of Archaeology & Art

Arkeoloji ve Sanat

153: Eylül–Aralık 2016

HARPUT KABARTMASI

ISSN 1300–4514

Dünü, Bugünü ve İçindeki Sanat Eserleriyle Arap Camii

Haluk Çetinkaya

Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü.
haluk.cetinkaya@msgsu.edu.tr

ARAP DJAMI, ART WORKS IN IT, ITS PAST AND PRESENT

Abstract

Despite being one of the largest and most important buildings of the City, Arap djami, which is in Karaköy Perşembepazarı, is not known enough. Prior to its construction there was a Byzantine church constructed in 6th century in the same area. This structure perished by time and same site was used for the erection of several churches. Current structure was most probably constructed in the first half of 14th century. It was converted into a mosque after 1475. After the earthquake of 1999, after which frescoes became visible partially, measuring and recording took place in 2006 to be followed by restoration work between 2010-2012, during which frescoes and mosaics were discovered.

Keywords: Gothic Architecture, Byzantine Frescoes, Dominican Monastery, Latin Epitaphs.

Öz

Karaköy Perşembe Pazarı'nda bulunan, kentin en büyük ve önemli yapılarından biri olmasına karşın az bilinen Arap Camii öncesinde aynı bölgede 6. yüzyılda inşa edilmiş bir Bizans kilisesi bulunmaktaydı. Zaman içinde yok olan bu yapı yerine farklı zamanlarda kiliseler inşa edildiği bilinse de bugünkü yapı çok büyük olasılıkla 14. yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır. Fethin ardından bir süre daha kilise olarak kullanılan yapı 1475 sonrasında cami olmuştur. 1999 depremi sonrasında dökülen sıvalar altından çıkan freskolardan yapı içindeki sanat eserlerini öğrenmek mümkün olmuştur. 2006 yılındaki rölöve ve 2010-2012 yılları arasındaki restorasyon çalışmaları sırasında, varlıkları önceden bilinmeyen fresko ve mozaikler bulunmuştur.

Anahtar Sözcükler: Gotik Mimari, Bizans Freskoları, Dominikan Manastırı, Latin Mezar Taşları.

Karaköy Perşembe Pazarı'nda Tersane Caddesi'ne paralel giden Koruk Sokak'ı kuzey yönünde dikine kesen Hoca Hanım ve Hediye sokaklardan girişi olan Arap Camii, kentteki en önemli yapılardan biri olmasına karşın hakkında yapılan yayınların azlığıyla dikkat çekmektedir. 1999 depreminin ardından mihrap bölümünün üzerinde yer alan duvarlardan düşen sıvaların altından parçalar halinde freskoların ortaya çıkması sonucu, Beyoğlu Müftülüğü'nden alınan izinle yapı içinde şahsım ve o zamanlar Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde görevli olan Prof. Dr. Stephan Westphalen tarafından bir inceleme yapılmıştır. Bu ilk incelemeye dair sonuçlar Stephan Westphalen tarafından kısaca bilim dünyasına tanıtılmıştır (Westphalen 2007: 51-62). Yapıda 2006 yılı itibarıyla bir rölöve çalışması kararı alınmış ve bilimsel danışmanlık yap-

mam istenmiştir. Bu çalışma sırasında yapılan yerinde gözlemlerle, yakın tarihte yaptığımız incelemede girmemizin mümkün olmadığı çatı arasına girilmiş ve varlıkları daha önceden bilinmeyen yapısal özellikler ve freskolar bulunmuş, bunlara dair bir makale tarafımdan 2010 yılında yayımlanmıştır (Çetinkaya 2010). Geniş kapsamlı onarım çalışması ise 2010-2012 yılları arasında yapılmış ve bu çalışma sırasında da fresko ve mozaikler bulunmuştur. Ancak bu bulgulara dair bilimsel bir yayın yapılmamış, yalnızca 2012'de *NTV Tarih* dergisinin 29. sayısında imzasız ve eleştirel bir yazı yayımlanmıştır. Bu çalışmamızda, Arap Camii'nin geçmişten günümüze kadar olan süreç içindeki tarihi aşamaları ile bina içinde daha önceden varlıkları bilinmeyen ve tarafımızdan bulunan freskoların yerinde yapılan gözlemlerle tanıtımı yapılacaktır. Bu bağlamda 2010-2012 arasında yapılan restorasyon çalışması sırasında bulunan fresko ve mozaikleri yerinde görme imkanı olmadığı ve üzerleri kapatıldığı için, buradaki değerlendirmemiz daha çok ulaşılabilen resimler üzerinden olacaktır.

İstanbul'daki Cenova Yerleşimleri ve Tarihi

Arap Camii'nin Cenova bölgesinde ve onlar tarafından yapılması nedeniyle Cenovalıların İstanbul'daki tarihlerinden ve yerleşim bölgelerinden bahsetmek yerinde olacaktır. 12 Ekim 1155 tarihinde İstanbul'a yerleşen Cenovalılara iki yıl sonra kilise inşa etme izni verilmiştir. Rakip şehir devleti Pisa'nın saldırısıyla harap olan yerleşim yerlerinden kaçan Cenovalılar 1198'de eski yerleşim yerlerine dönmüşlerdir (Belin 1894: 18). 1204 yılında 4. Haçlı Seferi'yle İstanbul'un kuşatılması sırasında Cenovalılara ait yapıların çoğu tahrip olmuştur. 1204-1261 yılları arasında, önderliği Venediklilerce yapılan 4. Haçlı Seferi'nde İstanbul'un ele geçirip buranın bir krallığa dönüştürülmesi, Bizans Devleti'nin dini açıdan büyük sorunlar yaşadığı Batı devletleriyle ilişkilerini en kötü düzeye getirmiştir. İstanbul'un 1261 yılında Bizanslılarca geri alınmasından sonra yabancılara duyulan güvensizliğin bir sonucu olarak, her ne kadar Bizans'tan yana tavır koydularsa da Cenovalılar da etkilenmişlerdir. 1261 yılında İznik'teki sürgün Bizans Devleti ile Cenova arasında 13 Mart'ta imzalanan Nymphaion (Nif) Anlaşması uyarınca İstanbul'un geri alınması için Cenovalılar malzeme ve gemi sağlayacaklar, buna karşılık da tüm Bizans topraklarında ticaret serbestliği ve vergi muafiyetleri elde edeceklerdi (Ostrogorsky 1991: 415).

Bizans imparatoru 8. Mikhael Palaeologos, Cenovalıları Herakleia'ya (Marmara Ereğlisi) sürmek istemişse de fikir değiştirerek Haliç'in karşı kıyısına yerleşmelerine müsaade etmiş ve 1267 tarihli bir düzenlemeyle Galata Cenovalılara verilmiştir (Nicol 1999: 190). Zaman zaman, iki rakip ve güçlü donanmaya sahip şehir devletleri olan Venedik ile Cenova arasında kalan Bizans Devleti, genellikle Cenova tarafında yer almıştır. 1284 yılında Venedik saldırısıyla Galata yakılınca, Cenovalılar karşıya geçerek İstanbul'a sığınmıştır. 1 Mayıs 1303 tarihinde Bizans Devleti tarafından kendilerine Galata'nın yeni sınırlarını belirleyen bir ferman verilmiştir (Marmara 2006: 29). Cenovalılar, Mart 1304 tarihinde Bizans imparatorundan Galata'nın etrafını surla çevirme hakkını elde etmişlerdir (Nicol 1999: 222). Bu sur, Bizans'la hemen hemen her yıl imzalanan ticari imtiyaz anlaşmalarında yer almış ve son olarak da 6 Mayıs 1352 tarihli belgede görülmüştür (Belin 1894: 129-130).

1346 yılında Kırım'da başladığı düşünülen ve "kara ölüm" adıyla anılan veba salgını bir yıl sonra İstanbul'a, iki yıl sonra Venedik'e ulaşmıştı (Treadgold 1997: 773). Cenovalılar, Bizans'tan çok daha büyük olan ticari ve askeri donanmaları sayesinde bu veba salgınından daha az zararla çıkmışlardır. 1348 yılına ait kayıtlardaki Cenova gelirlerinin Bizans'ın 7 katı olması bunun bir göstergesidir (Ostrogorsky 1991: 483). Bizans imparatoru, mali durumu düzeltmek ve Boğaziçi'nde alınan gümrük vergilerinin hemen hemen tamamının Cenovalılara gitmesine dur demek amacıyla Bizans gümrüklerinde indirim yaparak bu duruma son vermeyi planlamıştı. Bunun sonucunda oluşan gerginlik ortamının savaşa kadar gitmesi sonucunda 1349 yılında halktan toplanan paralarla oluşturulan Bizans donanması Cenovalılarca mağlup edilince, uzun süredir müttefik olan devletlerin arası açılmış ve öteden beri düşman olan Venedik Bizans'ın yardımına çağrılmıştır. İzleyen dönemde Cenovalılar Türkleri kendilerine müttefik seçmiş ve Bizans'a karşı bir zafer kazanmışlardır. Bunun sonucunda 6 Mayıs 1352 tarihinde imzalanan anlaşmadan Bizans'ın Galata üzerinde adeta hiçbir etki ve gücünün kalmadığı anlaşılmaktadır (Belin 1894: 129-130).

1396 yılındaki Osmanlı kuşatması sırasında Venedik, Cenova ve Bizans, Osmanlı'ya karşı biraraya gelmişlerdir. Aynı tarihte Cenova, Fransa Krallığı tarafından ele geçirilince İstanbul'daki yerleşimlerin de aralarında bulunduğu sömürgeleri Fransa kralının malı haline gelmiştir (Nicol 2002: 306-308).

Yapının Tarihi

Arap Camii'nin mevcut yapısının bir Bizans kilisesi olarak inşa edildiği, ancak zamanla değişikliklere uğradığı ileri sürülmüşse de (Paspati 1877: 220, 271) bunu teyid eder nitelikte hiçbir mimari parça ya da tekniğe rastlanmamıştır. Destek bulan bir görüşe göre ise bahsi geçen Bizans kilisesi, 6. yüzyılda imparator 1. Iustinianos'un hükümdarlığı sırasında inşa edilen Aya İrini olabilir (Janin 1969: 591). Bu kilise zaman içinde geriye iz bırakmaksızın yok olmuştur. Bunun yerine Bizans Dönemi'nde yeni bir kilisenin inşa edilip edilmediğinin bilinmemesine karşın Arap Camii'ne doğu tarafından girişi sağlayan geçitte yer alan uzun tuğla duvarın Aya Sofya'yla benzerliği nedeniyle onunla aynı döneme tarihlenmesi gerektiği belirtilmiştir (Schneider ve Nomidis 1944: 25, no 22). Bu koridordaki kabartmalar burada daha sonra inşa edilmiş bir yapıya ya da yakın çevredeki başka bir Bizans yapısına ait olmalıdır.

Bugünkü yapının 13. yüzyılın ilk yarısında Aziz Paulus'a ithaf edilerek inşa edildiği diğer bir görüştür (Müller-Wiener 1977: 79). Başka bir görüşe göre ise Dominikan tarikatının kurucusu olan Aziz Dominicus'un bir öğrencisi olan Hyacinthus, bu kilisenin kurucusu olmuş ve o nedenle de kilise onun adıyla anılmıştır (Belin 1894: 21). 1215 yılında Fransa Toulouse'da Aziz Dominicus tarafından Katolik mezhebine bağlı olarak kurulan Dominikanlar tarikatı (Eyice 1959: 939), İstanbul'a ilk kez 1233 yılında gelmiş ve kendilerine bir kilise tahsis edilmiş, belirsiz nedenlerle kısa bir süre sonra buradan ayrılmışlarsa da 1299'da buraya geri dönmüşlerdir (Marmara 2006: 19). Bu tarihte Guillaume Bernard de Gaillac'a İstanbul'da bir evin Dominikan manastırı olarak kullanılması yetkisi verilmiştir (Pachymeres 1835: 536-537). Bu yapının, Galata'daki Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi olduğu iddia edilmişse de (Eyice 1959: 940) evin İstanbul tarafında ayrılmış olması bu durumu olasılık dışı bırakmaktadır.

Yapı içindeki çalışmalar sırasında bulunan mezar taşlarından hareketle binanın inşa tarihinin 1225 ya da 1228 olduğu, ileri sürülen bir başka görüştür (Mitler 1979: 86). Bir başka görüşe göre ise önceleri bir Bizans kilisesinin bulunduğu bu yerde 1225-1230 tarihleri arasında başka bir kilise inşa edilmiş ve Aziz Paulus ile Dominicus'a ithaf edilmiştir (Schneider ve Nomidis 1944: 25). Ufak bir farklılıkla bunu destekleyen bir başka görüşe göre ise eski Bizans yapısı Dominikanlara verilmiş ve 1232'de Aziz Paulus ya da Dominicus'a ithaf edilmiştir (Mamboury 1953: 319-320). Yapının, bölgede bulunan Bizans malzemelerinden hareketle 1315-1350 arasında (Cramer ve Düll 1985: 317) ve bir başka görüşe göre ise 1315 yangınından sonra 1323-1337 tarihleri arasında inşa edilip Aziz Paulus ve Dominicus'a ithaf edildiği öne sürülmüştür (Eyice 1969: 53). Apsisin kuzeyindeki mekanın Antonia de Via'nın mezar şapeli olduğu ve Meryem Ana'ya ithaf edildiği, güneydeki mekanın ise Petrus de Persio ve ailesinin mezar şapeli olup Aziz Nikolaos'a ithaf edildiği ileri sürülen bir başka görüştür (Ivison 1996: 91).

Bizim de taraftar olduğumuz şekliyle yapı, 14. yüzyılın ilk çeyreğinde inşa edilmiş olmalıdır. Burada uygulanan duvar tekniği, Cenova idarecileri olan "podesta"ların kullandıkları ve Palazzo del Comune adıyla anılan yapıyla aynıdır. Arap Camii'ne yaklaşık 100 m mesafedeki bu yapı, Ceneviz ya da Podesta Sarayı adıyla anılmaktadır. 1315'te yandıktan sonra ertesi yıl tamir edilen bu yapının 19. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürdüğü, ancak 1874 öncesinde büyük bir kısmının yıktırıldığı bildirilmiştir. 20. yüzyıl başlarında korunan bölümleri de işhanı yaptırmak amacıyla büyük oranda yıktırılınca günümüze sarayın çok küçük bir kısmı kalabilmiştir (Eyice 1994: 407). Her iki yapıda da kullanılan taş tuğla almaşık duvar tekniği ise aynı dönemde Bizans'ta sıklıkla kullanılmaktadır.

Arap Camii, bu tarihten sonra olasılıkla 15. yüzyıl başında fetih öncesindeki son tamiratı görmüş olmalıdır. Bunda önemli bir etken de Papa 12. Gregorius'un 1407 tarihli bir emirnamesidir. Buna göre, binaların tamirine yardım eden kişiler günahlarından arınacaktı (Müller-Wiener 1977: 79).

Arap Camii'nin Türk Dönemi

İstanbul'un fethinin hemen ardından beş kilisenin camiye çevrildiği ve bunların arasında Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi'nin de olduğu ileri sürülmüşse de (Ötüken 1979: 71) yapı içinde bulunan De Meroda ailesine ait 1458 tarihli ve Barnabeo de Grimaldi ile oğlu Oberto'ya ait 1475 tarihli mezar taşlarından (D'Alessio 1942: 130-132, 151) fethi izleyen dönemde yapının, kilise olarak kullanılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Haziran 1476'da Dominikan din adamlarının yakındaki San Pietro Manastırı'na taşınması (Loenertz 1935: 333), çok büyük olasılıkla yapının camiye çevrilmesi nedeniyledir. 2. Mehmed vakfiyesinde kiliseden camiye çevrilen yapılar arasında bahsi geçen Mesadomenko'nun Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi olduğunu kabul etmek mümkündür (Akgündüz vd. 2005: 259).

Camiye çevrilmesinin ardından, 1492 yılında İspanya'dan göçe zorlanan Endülüs Araplarının yerleştirildiği bölgelerden biri olması itibarıyla yapının Arap Camii adıyla anılmaya başlanması fikri her ne kadar geleneksel bir söylenceyse de tümüyle yadsınamayacak bir fikirdir (Eyice 1993a: 294).

1631'de yapıyı gezen G. B. Mauri della Fratta, yapının tek nefli çok güzel bir bina olduğunu bildirmiştir. Bu tanımlamaya neden olan durum olasılıkla Osmanlıların yaptıkları tadilatla önemini yitiren kuzey ve güney şapellerinin, yapının ayrı bölümleri gibi algılanmasını engellemesidir.

Nisan 1660'da çıkan yangında Galata'nın dörtte üçü, özellikle de Karaköy - Perşembe Pazarı bölgesi yanarken burada bulunan kiliseler de tahrip olmuştur (Sakaoğlu 1994: 430). 18. yüzyıl başında yayımlanan bir seyahatnamede binadaki vitraylar ve Gotik yazıların görülebilir olduğu belirtilmiştir (De Tournefourt 1718: 7).

1731'deki yangının ardından 1734/1735 yılında binada yapılan tamiratın yanı sıra, sultan 2. Mahmut'un kızı Adile Sultan tarafından bir sarnıç (Cezar 1992: 94) ve bunun üzerinde bir şadırvan yaptırılmıştır (Ayvansarayi 2001: 427). Bu tamiratlar ile şadırvanın üstünde yer alan kitabe aynı tarihlidir. S. Eyice, şadırvanın yanındaki kuyu ağzından bakıldığında Bizans Dönemi'ne ait olduğu tahmin edilen bir kemerin göründüğünden söz etmektedir (Eyice 1959: 942).

18. yüzyıl itibarıyla önceki yıllardan beri yerleşmiş bir inanış, yapının adını ve yapılışını açıklamakta kullanılmaktaydı. Dönemin ünlü tarihçilerinden İncicyan caminin, Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervan'ın oğlu Süleyman'ın İstanbul'u muhasaraya aldığı zaman yaptırıldığını ve Bizanslılarca daha sonra kiliseye çevrildiğini bildirmiştir (İncicyan 1976: 105); genel kabul ise İstanbul'un kuşatan kişinin Süleyman değil, Halife Abdülmelik'in diğer oğlu olan Mesleme olduğu yönündedir. Halife Abdülmelik'in oğlu Mesleme'nin İstanbul'u 717 yılındaki kuşatması sırasında burada bir cami yaptırıldığı fikri, Arapların başarısız olmaları nedeniyle mantıklı görünmemektedir. Öte yandan 12. yüzyıl sonunda İstanbul'a gelen bir gezgin olan Ebül Hasan Ali al Haravi, şehirde Eyüb el Ensari'nin türbesini ve Mesleme bin Abdülmelik tarafından inşa edilmiş olan camiyi gördüğünü belirtmiştir (Vasiliev 1930: 294). İlginç olan diğer bir nokta ise Eyüb el Ensari'nin mezarının kuraklık zamanında Bizanslılarca ziyaret ve dua edilen bir yer olmasıdır (Bosworth 1991-1992: 3).

Bizans Dönemi'nde İstanbul'da bir cami bulunduğu ve bunun korunduğuna ilişkin 10-11. yüzyıl Bizans-Fatımi belgeleri mevcuttur (Kaegi ve Cutler 1991: 1418). Aynı şekilde 14-15. yüzyıl kaynaklarında da bir caminin varlığına rastlamak mümkündür. Ancak bu caminin Bizans idaresinde olan sur içinde, yani bugünkü tarihi yarımadada ya da surun hemen dışında olduğu düşünülmektedir. Öte yandan 13. yüzyıl başında bir başka caminin varlığı Papa 3. İnnocentius'un mektuplarından öğrenilmektedir (Palazzo 1946: 30).

Arap Camii'nin Mesleme bin Abdülmelik tarafından cami yapıldığı ya da inşa edildiği inancı halkın İslam büyüklerine duyduğu saygıdan kaynaklanmaktadır. Nitekim Ayvansaray'da bulunan Atik Mustafa Paşa ya da Hazreti Cabir Camisi'nde de benzer bir durum söz konusudur. Ayvansarayi, Hadikatü'l Cevami'de kiliseden çevrilmiş olduğunu yazdığı yapıyla ilgili kısa bir bilgi vermiş ve burada Eshab'i Kiram'dan Cabir bin Abdullah'ın gömülü olduğunu yazmıştır (Ayvansarayi 2001: 229). Bu mezarın ilk Arap kuşatması zamanında buraya gelen

ve burada ölen Cabir bin Abdullah'a ait olduğuna dair görüşler olsa da bunu kanıtlayacak kesin bir belge yoktur. İslam dünyasında meşhur olan iki Cabir bin Abdullah'tan hiçbirinin İstanbul kuşatmasına katılmadıkları ve bu nedenle de burada gömülü olamayacakları ve bu mezarın da bir makam olduğu ileri sürülmüştür (Eyice 1993b: 407). Arap Camii'ne yakın bir yerdeki Karaköy Yeraltı Camii'nde de benzer bir durum söz konusudur. Yapı içinde gömülü olduğu yazılan şahıslardan biri olan Amr el As, Mısır'ı fetheden İslam orduları komutanının adıdır. Amr el As, İstanbul'a hiç gelmemiştir ancak halk arasında Mısır'ın Müslüman fatihi olması nedeniyle büyük saygı gördüğü açıktır. Önemli komutan, devlet büyüğü ya da sahabeye ait olduğu düşünülen kabir ve türbeler halkın yüzyıllardır devam eden saygısını gösteren makamlardır. Aynı durum Arap Camii için de söz konusudur.

1807/1808'deki yangınlarda (Sakaoğlu 1994: 434) büyük zarar gören yapı, sultan 2. Mahmut'un kızı Adile Sultan tarafından büyük çapta bir tamir görmüştür. Ancak 16 Kasım 1808 tarihli Alemdar Vakası sonucunda şehirde hüküm süren kargaşa nedeniyle bu tamiratın hemen yapılmayıp binanın yanık haliyle bir süre kaldığını söylemek mümkündür. Yapılan bu tamirat sırasında divan katiplerinden Hacı Emin Efendi tarafından yapının tarihçesi uzun bir manzume olarak taşa işlenmiş ve bina içindeki güney duvarına asılmıştır (Eyice 1993a: 294). Yangın ardından geçirdiği tamirleri 1854/1855 yılındakiler izlemiştir (Müller-Wiener 1977: 80). İlk kez tarafımızdan yayımlanan ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan 12 Haziran 1900 tarihli bir belgeye göre yapının onarımı için 7000 kuruşluk bir bütçe ayrılmıştır (Çetinkaya 2010: 172).

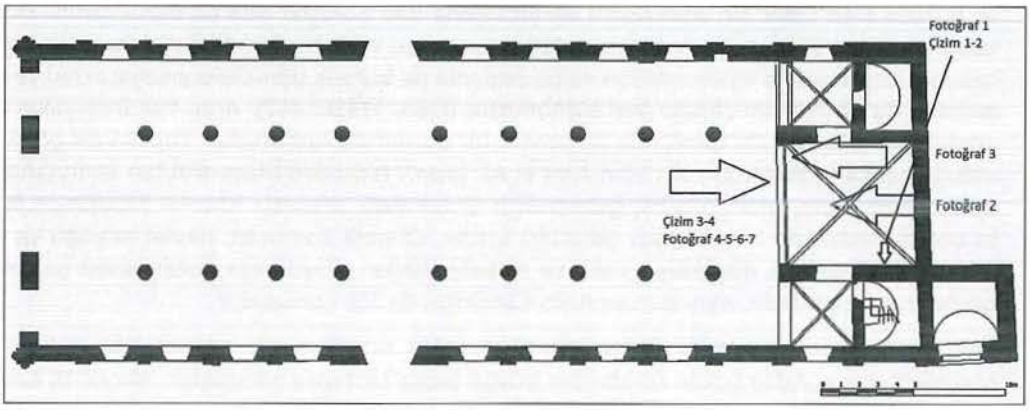
1910 yılında mimar Kemalettin tarafından yapılan ayrıntılı çizimde yapının o günkü durumunu görmek mümkündür. Mimar Kemalettin'in 26 Haziran 1913 tarihli restorasyon projesi kısmen uygulanmıştır (Batur ve Cephanecigil 2009: 17c, 17f). Kapsamlı tamirat işleri 1913-1919 yılları arasında Giritli Hasan Bey'in denetiminde yapılmış ve bu esnada zeminde bulunan mezar taşları o zamanki adıyla Müze-i Hümayun'a (bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzeleri) götürülmüştür. Bu onarımlar sırasında Hünkar mahfeline bina dışından girişi sağlayan merdiven kaldırılmış, bunun olduğu yerde, onarımı yapan Giritli Hasan Bey'in eşi İnayet Hanım'ın rüyasında gördüğü bir Arabın mezarının burada olduğunu söylemesi üzerine etrafı çevrili sembolik bir mezar, daha doğrusu bir makam oluşturulmuştur. Bina inşaatından artan bir sütun üzerine de bu olay işlenmiştir.

Mezar Taşları

Arap Camii'nin onarımları sırasında ortaya çıkan mezar taşları, kesin tarih vermeleri nedeniyle özel bir öneme sahiptir. Bu mezar taşları yapının zemininde düzenli bir biçimde kullanılmışlardır. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne götürülmüş 106 mezar taşı vardır. İçlerinde en eskisi 13 Kasım 1260, en yenisi ise 1475 tarihlidir (D'Alessio 1942: 27, 151). Mezar taşlarından bazıları ise Bizans Dönemi'ne ait olup sonraki dönemlerde tekrar kullanılmışlardır. 6. yüzyıla ait bir Bizans mermer levhanın arka yüzü 1330'da, 10. yüzyılda yapılmış olan bir başkasıysa 1388'de tekrar kullanılmıştır (Düll 1986: 247-248). Arap Camii'nde yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan mezar taşlarının bir kısmı sergide, diğer kısmı depoda olmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadır. Yapıyla ilgili araştırmaların sonuncuları, Düll ve Cramer'in 1980'li yıllarda Arap Camii'nden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne götürülmüş mezar taşları ve mimari parçalar üzerinde olanlarıdır (Düll 1983; Cramer 1984).

Freskolar

Yapıda freskoların varlığından ilk defa 1913 onarımı sonrasında söz edilmiştir (Ebersolt 1921: 40). Bu freskolar başlarının etrafında haleler bulunan yüksek rütbeli din adamlarına ait olup, bugün minare olarak kullanılan çan kulesi merdivenlerinin başında güney yönünde yer almaktaydılar (D'Alessio 1942: 160). Bunların dışında mihrabın üzerinde de freskolar olduğu belirtilmiştir (Ebersolt 1921: 40). Bunların belki de Bizanslı ressamlarca yapılmış olabileceği ihtimali ise Palazzo tarafından ortaya atılan bir fikirdir. Bahsedilen mihrab üstündeki freskoların kısmen yeniden günışığına çıkmaları 1999 depreminin ardından olmuştur. Öte yandan çatıyı taşıyan ve apsis önünde bulunan sivri kemerin üzeri ve etrafındaki freskoların keşfi ise 2007 yılında tarafımdan yapılmıştır. Bugün mihrabın yer aldığı, kilise olarak kullanıldığı

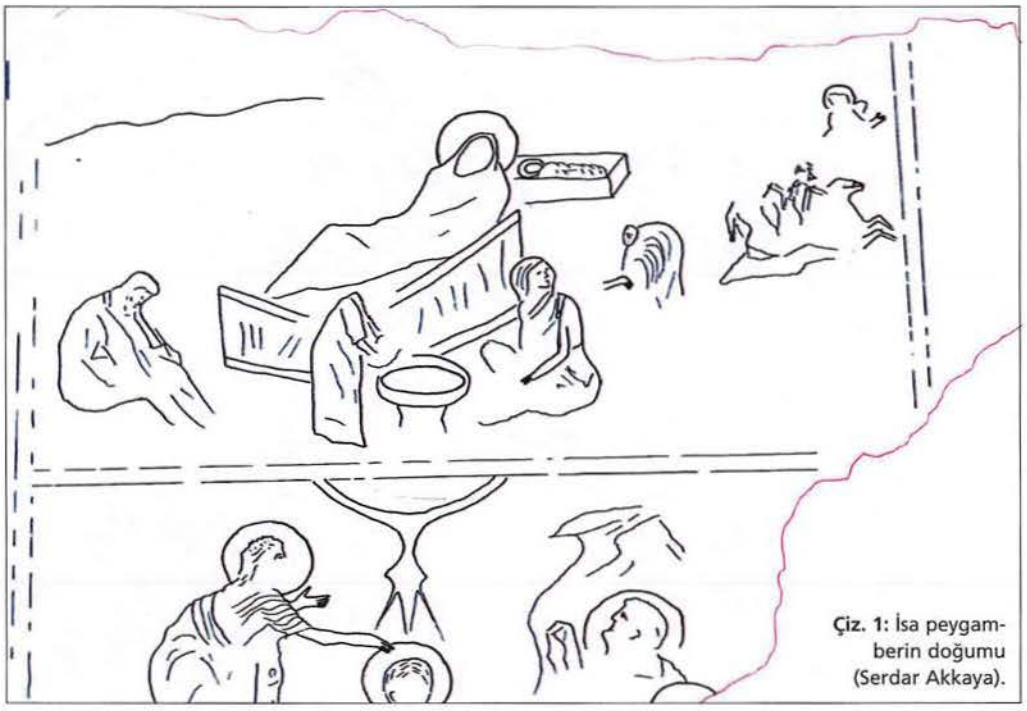

Plan 1: Makalede yer verilen resim ve çizimlerin plan üzerindeki konumu.

dönemde ise apsis olarak hizmet veren bölümün doğudaki pencereleriyle birleşen güney duvarı üzerinde, üstte İsa peygamberin doğumu, altında ise vaftizi sahneleri yer almaktadır (Res. 1; Çiz. 1-2). Her iki sahne de toprak rengi bir boyayla çerçeve içine alınmıştır. İsa peygamberin doğumu sahnesinin sağında başka bir sahne olduğu burada ayakta durur şekilde tasvir edilen bir kadından anlaşılmaktadır. Ancak çok harap olan bu kısmın ne olduğunu anlamak mümkün olamamıştır. Bu sahnenin "Masumların Katli" ya da "İsa peygamberin tapınağa takdimi" olma olasılığı yüksektir. Bu resimlerde kullanılan renkler toprak rengi, kahverengi, sarı, mavi ve beyazdır. İsa peygamberin doğum sahnesi normalde başka bölümlerde tasvir edilen resimler de dahil edildiği için çok sıkışıktır. Bu sahnede, sol tarafta atları

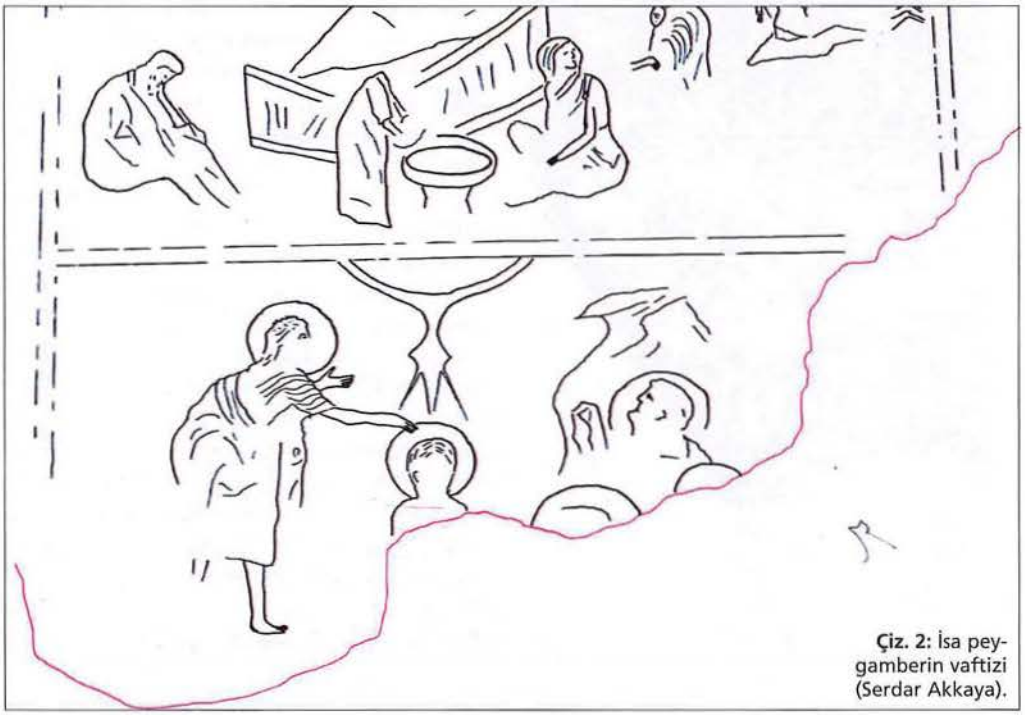

Res. 1: Apsis güney duvarı üzerinde yer alan sahneler: Üstte İsa peygamberin doğumu, altında ise vaftizi sahnesi (Halûk Çetinkaya arşivi).

Çiz. 1: İsa peygamberin doğumu (Serdar Akkaya).

üzerinde görülen Üç Bilici aynı sahnede, bu kez sağ tarafta, bir melek tarafından yol gösterilir biçimde atlarını sürerken resmedilmişlerdir. Buna benzer bir uygulama Selanik Kutsal Havariler Kilisesi'nde vardır. Tek fark oradaki tasvirde Üç Bilici'nin sahneden çıkışının bulunmayışıdır. İsa peygamberin doğumu sahnesinin alt sol kısmında Ioasaph, onun sağında iki ebe ve onların üzerinde ise Meryem Ana tasvir edilmiştir. Koyu mavi bir elbiseyle resmedilen Meryem Ana'nın yattığı yatak eflatun renklidir. Yatağın sağında kalın abasıyla bir çoban vardır. İsa peygamberin doğum sahnesi fetih öncesi kiliselerde yalnızca Kariye'de vardı. Arap Camii'ndeki örnekle birlikte bu sayı iki olmuştur. Benzer bir durum İsa peygamberin doğumu sahnesinin altında yer alan İsa peygamberin vaftizi sahnesi için de söz konusudur; Khora (Kariye Camii) ve Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı kilisesi *parekklesion*'undan sonra

Çiz. 2: İsa peygamberin vaftizi (Serdar Akkaya).

Res. 2: Apsis üzerindeki tonozda freskolar (Halûk Çetinkaya arşivi).

kentteki üçüncü örnektir. Sahnenin zemini mavidir. Nehrin içinde duran İsa peygamberin yalnızca kafası ve omuzları görünmektedir. Onun üzerine Kutsal Ruh'u temsilen bir ışık huzmesi aşağıya doğru akar biçimde tasvir edilmiştir. Vaftizci Yahya ise bulunduğu daha yüksek konumda tam olarak görünmektedir. Onun sağında kayalar ve bunların yanında başları haleli iki tasvir vardır. İyi durumda olmadıklarından dolayı kesin algılanamamakla birlikte, sahnenin diğer örneklerinde olduğu üzere bunların melek olması kuvvetli bir olasılıktır. Gerek kayalar, gerekse haleli tasvirler kahverenginin farklı tonlarıyla betimlenmişlerdir.

Res. 3: İncil yazarı Matta (Halûk Çetinkaya arşivi).

İkinci grup fresko ise tonozun kaburgası üzerinde bulunmaktadır (Res. 2). Güneybatıda İncil yazarı Marcus görümektedir. Gotik harflerle mavi zemin üzerine beyaz harflerle "S Marcus" yazılmıştır. Altında ise onun işareti olan aslan vardır. Bunun yanında kısmen okunabilen "INITIU [M EVANGELII]" yazısı yer almaktadır. Bu kelimeler Marcus'a göre İncil'in ilk sözleridir. Tonozda kaburganın diğer yanında ise Katolik kilisesinin en önemli kişiliklerinden Ambrosius yer almaktadır. Onun yanında, başında hale ve yazıt bulunmayan bu nedenle de tanınması mümkün olmayan bir erkek durmaktadır. Ancak bu kişinin başında bir Katolik din adamı şapkası bulunduğundan kilisede görevli biri olduğunu tahmin etmek söz konusu olabilir. İkisinin arasında ise sekiz köşeli bir yıldız vardır. Katolik kilisesinin doktorları olarak adlandırılan ve Ambrosius'un da aralarında yer aldığı azizler ve İncil yazarları, Ravenna'daki 14. yüzyıl San Giovanni Evangelista Kilisesi örneğinde olduğu gibi yan yana ya da Tolentino'daki San Nicola Kilisesi örneğinde olduğu gibi karşılıklı olarak tasvir edilirler. Nadir olarak görülen bir durum ise Katolik ve Ortodoks azizlerinin bir arada

Res. 4: Tavan arasında yer alan zafer takı benzeri kemer üzerindeki freskolar ve bezemeli kilit taşı (Halûk Çetinkaya arşivi).

tasvir edilmesidir. Bunun en güzel örneği Venedik'te San Marco Kilisesi'nin vaftizhanesinde bulunmaktadır. Arka arkaya iki kubbe içinde yer alan tasvirlerde, sunak üzerindeki kubbede Katolik azizler, vaftiz havuzu üzerindeki kubbe içinde de Ortodoks azizler bulunmaktadır. Tonoz üzerindeki her bir kaburga içinde dört Katolik azizinin tasvir edilmiş olması kuvvetli bir olasılıktır. Tonozda İncil yazarı Marcus'un karşısındaki bölümde diğer bir İncil yazarı Matta görülmektedir (Res. 3). Adı "S MATTEUS" olarak yazılmıştır. İncil yazarının altında olması gereken işaret tahrip olmuştur. Matta'nın gövdesinin ortasından başlayıp dışarı doğru devam eden bir yazıtta "LIBER GEN [ERATONII]" ifadesi vardır. Bunlar, Matta'ya göre İncil'in ilk sözleridir. Her iki İncil yazarının bulundukları bölümlerin sınırlarında bir şerit üzerinde altışar adet Eski Ahit peygamberi bulunmaktadır. Ancak bunlardan yalnızca [ZACH]ARIAS, GIOEL[E], [E]ZECHIEL[E], ve IEREMIAS adları okunabilmektedir. Eski Ahit peygamberlerinin isimlerinin önünde rulolar bulunup kendileri de büst olarak betimlenmişlerdir. Kulanılan renkler yeşil, mavi, beyaz, kahverengi, eflatun ve gridir.

1913'de başlayan onarımlar sırasında yapının çatısı ile tavanı arasında bir bölüm oluşturulmuş ve özellikle doğu kısmında bu nedenle binanın tavanı ile apsis bölümünün üstünü örten tonozun arasında büyük bir seviye farkı oluşmuştur. 2007 yılında bilimsel danışmanlığını yaptığım sırada girilen bölümlerden biri de çan kulesi-minare merdivenlerinin sonlarına doğru olan bir girişten ulaşılan tavan arası olmuştur. Buradaki önemli bulgular, binanın inşa edildiği dönemde çatının üzerine bindiği, zafer takı benzeri bir kemer ve bunun üzerindeki freskolar ile kilit taşı olmuştur (Res. 4-5). Tuğladan örülmüş olan bu sivri kemerin kuzey bölümü üzerinde fresko kalıntıları halen mevcutken güney kısmında bir şey kalmamıştır. Kilit taşı üzerinde bulunan haç, olasılıkla cami olarak kullanılırken görülebilir durumda olduğundan dolayı kazınmıştır. Buna rağmen izlerinden şekli anlaşılabilmektedir. Haçın iki yanında servi ağacı kabartmaları vardır.

Res. 5: Tavan arasındaki kemerin kilit taşı üzerinde silinmiş haç bezemesi ve serviler (Halûk Çetinkaya arşivi).

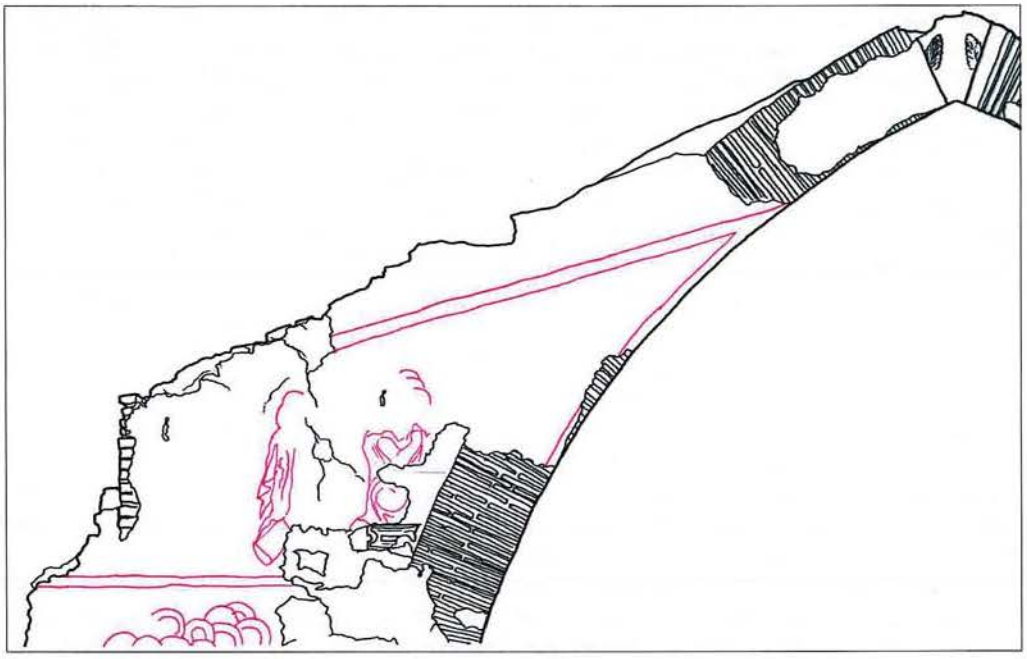
Res. 6: Tavan arasındaki kemerde yer alan iki sıra fresko (Halûk Çetinkaya arşivi).

Kemerin kuzeyinde yer alan freskolar üç seviye olarak yapılmışlardır. En üst kısımda toprak rengi bir şeridin üzerinde bir kadın elbisesinin alt kısmı ve ayakkabısı ile hemen sağında çıplak bir erkek ayağı tasvir edilmiştir. Bizim önerimize göre bu, mahşerin ilk aşaması olan "Deesis (yakarış)" sahnesidir. Geleneksel olarak bu sahnede ortada İsa peygamber ve onun iki yanında Meryem Ana ile Vaftizci Yahya bulunmaktadır. Bunun altındaki sırada elleri örtülü olarak birine yönelen erkekler resmedilmiştir. Bunlar mahşer sahnesi döngüsü resimlerinde sıkça rastlanılan "Seçilmişler Korosu"dur. Onların da altındaki seviyede, önde yüzleri görülebilen 5 erkek ve bunların arkasında yalnızca haleleri seçilebilen 15 kişi vardır (Res. 6-7; Çiz. 3-4). Bunların yanında ise sembolik bir cennet kapısı resmedilmiştir. Yüzü seçilebilen erkeklerden birinin giysisi üzerinde büyük haçlar vardır. Bu tür giysiler Erken Hıristiyanlık Dönemi'nin önemli din adamları için kullanılmaktadır. Giysileri görülebilen iki kişi ise "Üç Bilici" benzeri, Doğu etkili bir giysiyle tasvir edilmişlerdir. Ancak bu tür giysiler Eski Ahit peygamberleri tasvirlerinde de görülmektedir. Mahşer ve bununla bağlantılı sahnelerin sınırlı bir alanda yapılmış olması örneklerinden en güzeli Khora (Kariye) Manastırı kilisesi *parekklesion*'unda bulunan örnektir. Benzer bir biçimde sınırlı bir alanda bir tasvir için çatının hemen altındaki kemerin Arap Camii örneğinde seçilmesi ise ilginç bir durum oluşturmaktadır. Yapının Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi adıyla anıldığı ve burada çalışanların en azından bir bölümünün Bizans ustaları olduğunun anlaşılmasına karşın, bu derece önemli bir sahnenin konumu ilgi çekicidir. En iyi örneklerinden birinin Giotto tarafından resimleri yapılmış olan Padua'daki Arena Kilisesi'nde olduğu gibi Mahşer ve bununla bağlantılı sahneler, Katolik kiliselerinde ana mekana giriş kapısı üzerinde, batıda yer almaktadır.

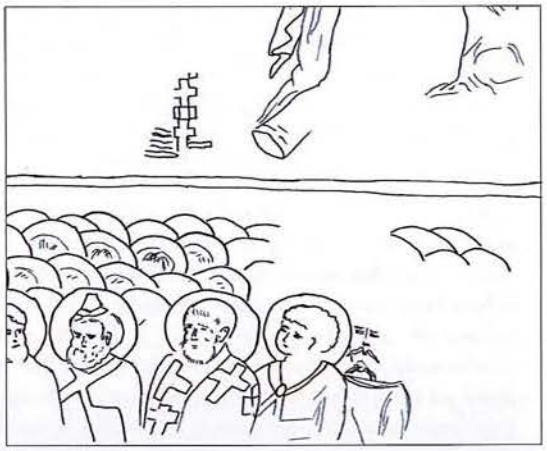
2010-2012 Tamiratları Sırasında Ortaya Çıkan Fresko ve Mozaikler

Çatı alanındaki freskolar dışındaki diğer freskolar, 2010-2012 yılları arasındaki tamirat sırasında bulunmuş, dolayısıyla yerinde gözlem yapma imkanım olmamıştır. Bu nedenle bu freskolara ilişkin görüşlerimiz elde edilen fotoğraflardan hareketle olacaktır.

Apsisin üzerinde yer alan tonozun kuzey yönündeki duvar üzerinde ortada Meryem Ana ayakta ve etrafında azizlerle tasvir edilirken, onun üzerinde tahtında otururken ve bir mandorla[1] içinde İsa peygamberin bir tasviri vardır. Aynı tonozun güneydeki alt duvarı üzerinde ise Meryem Ana'nın ölümü sahnesi bulunmaktadır. Bu sahne Khora (Kariye) Manastırı kilisesinden sonra kentte ikinci kez görülmektedir. Etrafında havariler ve azizlerle, yatağında yatarken tasvir edilen Meryem Ana'nın yanında bir mandorla içinde, elinde Meryem Ana'nın ruhunun temsili olarak bir bebek tutarken gösterilen İsa peygamber bulunmak-

Çiz. 3: Tavan arasındaki zafer takı benzeri kemer üzerindeki freskolar ve kilit taşı (Serdar Akkaya).

Çiz. 4:
Tavan arasındaki kemerde yer alan iki sıra fresko (Serdar Akkaya).

Res. 7: Tavan arasındaki kemerin en alt sırasında yer alan azizler (Halûk Çetinkaya arşivi).

tadır. Bunun üzerinde ise meleklerce taşınan bir ışık huzmesi içinde Meryem Ana ikinci kez tasvir edilmiştir. Bizans sanatındaki uygulamalarda bu ikinci bölüm görülmemektedir. Ancak yapının Katoliklerce kullanılan bir kilise olduğu gözönüne alındığında, talep edilen sahnenin Katolik esaslarına göre yapılmış olması anlaşılabilir bir hale gelmektedir.

Apsisin hemen güneyinde yer alan ve yan apsis, diakonikon ya da güney mezar şapeli olarak adlandırılabilecek bölümde bulunan freskolardan en ilgi çekicilerinden biri Meryem Ana'nın İsa peygamber tarafından taçlandırılması sahnesidir. Etraflarında beş adet meleğin bulunduğu bu sahnede Meryem Ana tam bir Katolik rahibesi giysisi içinde resmedilmiştir.

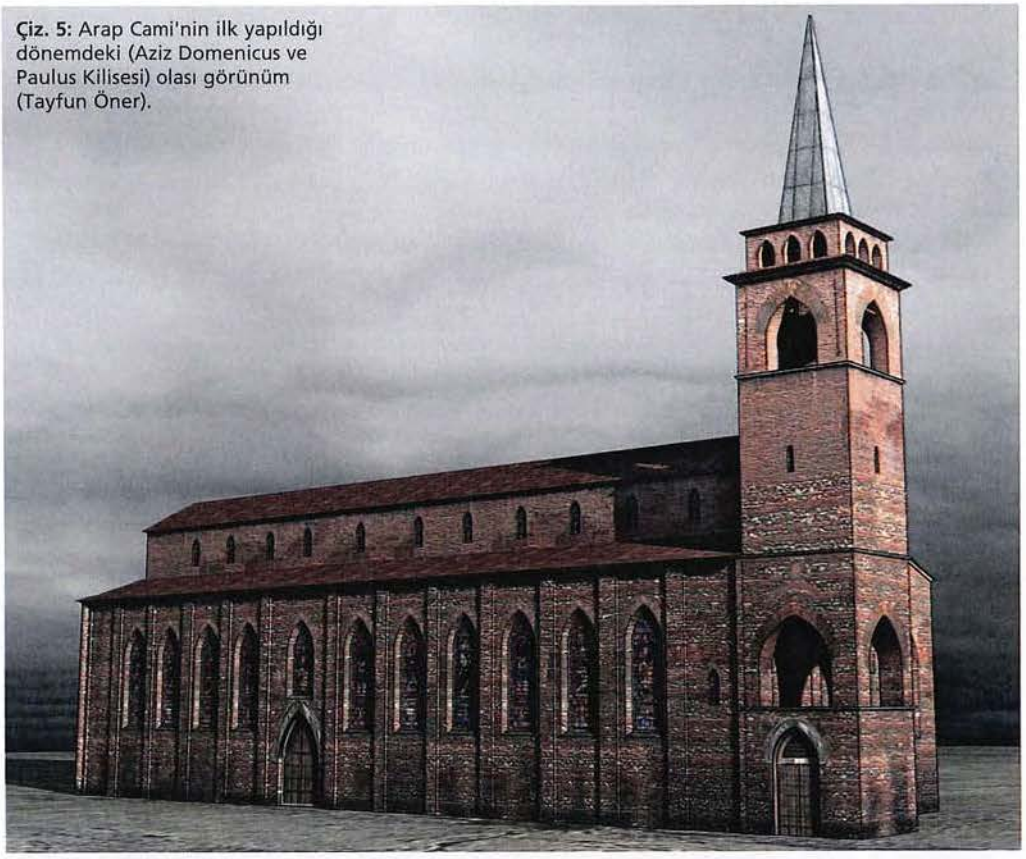
Hem Meryem Ana'nın hem de İsa peygamberin oturur biçimde tasvir edildiği freskoda kahverenginin tonları, pembe, kırmız, gri ve mavi renkler kullanılmıştır. Yapıldığı tarihten sonra üzerine yapılmış olan mozaikler, freskonun özellikle sağ kısmında halen mevcuttur. Bizans sanatında Meryem Ana'nın İsa peygamber tarafından taçlandırıldığı bir sahne bulunmamaktadır. 2010-2012 arasındaki onarım çalışmaları sırasında ortaya çıkan bir başka önemli fresko ise yapının kuzey nefinde bir arcosolium (kemerli mezar) içinde bulunan ve tamamıyla Bizans geleneğine uygun biçimde yapılmış olan Meryem Ana'nın ölümü sahnesidir. Burada İsa peygamber, yeni doğmuş bir bebek kadar saf ve temiz olan Meryem Ana'nın ruhunu elinde taşır halde tasvir edilmiştir. Onun önünde ölüm döşeğindeki Meryem Ana ve etrafında havariler ile Erken Hıristiyanlık Dönemi din adamlarının tasvirleri vardır.

Sonuç

14. yüzyıl başlarında Cenova imtiyaz bölgesi Galata'da Dominikan din adamlarının idaresine verilmiş olan Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi, İstanbul'daki tek Gotik yapı olması nedeniyle çok önemlidir (Çiz. 5). Apsiste doğu yönündeki iki sivri pencerenin üzerinde zamanla kapatılmış olmasına rağmen şekli halen çok belirgin olan bir gül pencere vardır. Binanın güney ve kuzey duvaları boyunca sivri gotik pencereler ve bunların içinde de vitraylar bulunmaktaydı. Yapının mimarisinden daha önemli bir nokta ise içinde bulunan bezemeleri yapan ustalardır. Bizans ressamlarının yapıdaki freskoları Katolikler adına yapması, dünyada çok nadir bulunan bir örnek oluşturmaktadır. Yapıda, hem tasvir biçimi hem de tasvir konumu itibarıyla Bizans ustalarının çalıştığı kesindir. Bu fikir ilk defa 1946 yılında ileri sürülmüştür (Palazzo 1946: 46). Ancak onların yanı sıra 2010-2012 onarımları sırasında ortaya çıkan freskolardan anlaşıldığı kadarıyla yapıda Katolik geleneğine uygun eser veren Katolik ustalar da çalışmıştır. 13. yüzyıl sonlarından itibaren Katolik kilisesiyle birleşme taraftarı olan Bizans imparatorluk ailesi ile buna karşı olan din adamlarının mücadelelerine rağmen freskoları yapan ve normal şartlarda birbirlerinden mezhep farkları nedeniyle pek hoşlanmayan kişilerin birarada çalışmış olması ilgi çekicidir.

İstanbul sur içinde yaşayan İtalyanların, zaman zaman kötü muameleye maruz kalmaları nedeniyle Galata tarafına geçmek zorunda bırakıldığı durumlar bilinmektedir. Bunun en önemli örneklerinden birini 1305 yılında İstanbul tarafındaki manastırlarını terk etmeye zorlanan Fransiskanlar oluşturmaktadır. 1303 yılında ikinci kez patrik olarak atanan ve Katolik kilisesiyle birleşmeye kesinlikle karşı çıkıp, Batılılardan hiç hoşlanmayan Athanasios'un, Fransiskanların gönderilmesinde önemli bir rol oynadığı bilinmektedir (Talbot 1973: 20). Aynı yıl içinde Dominikanlar da yine patrik tarafından, İstanbul tarafını terk edip Galata'ya sığınmak zorunda bırakılmışlardır (Pachymeres 1835: 536-538). Kaderin bir cilvesi olarak Athanasios, görevine son verilen 1309 yılında hem imparatorluk yetkililerinden hem de diğer dini gruplardan gelebilecek tepkiler nedeniyle, büyük bölümü keşişlerden oluşan taraftarlarıyla birlikte, kovaladığı İtalyanların olduğu Galata'ya sığınmak zorunda kalmıştır (Nicol 2002: 104). Keşişler, bağlı bulundukları manastırlara ait tarlalarda çalıştıkları gibi kitap kopyalama, el yazması, ikona ve duvar resimleri yapımında da çalışıyorlardı. Hemen hemen aynı dönemde inşa edilmiş olan Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi bulunan ve Bizans geleneğince yetişmiş ustalarca yapıldığı anlaşılan duvar resimlerinin de bu keşişler tarafından yapılmış olabileceği gözardı edilmemelidir.

Yukarıda anlatılanlardan da anlaşıldığı gibi çok özel ve nadir görülen freskolarıyla önemli bir yapı olan Arap Camii'ndeki freskoların görülemeyecek hale getirilmesi, hem de bunun bir bilim heyeti raporuyla yapılması anlaşılabilir değildir. 2007 yılında yapıyla ilgili yazdığım raporda freskoların ibadeti engellemeyecek biçimde yerinde korunması, bunun mümkün olmaması halinde ise Kalenderihane Camii örneğinde olduğu gibi, sökülerek İstanbul Arkeoloji Müzeleri gibi bir mekanda sergilenmesinin daha doğru olacağını belirtmiştim. Yenilenmiş haliyle Arap Camii içinde ne tür eserlerin var olduğunu ya da durumlarını tahmin etmek dahi güçtür. Dünya ülkelerinin çoğu, nadir olarak nitelendirilebilecek bunun gibi bir durumda kültürel değeri gözönüne alarak eserleri sergilemeyi tercih ederken, bizim var olanı saklama ve kaderine terk etme gibi bir tavır sergilememizin ne derece doğru olduğu tartışmaya açıktır. Konumu, geçmişi ve yakın coğrafyalarda halen devam eden kültürel etkisi gözönünde bulundurulduğunda Türkiye örnek oluşturan bir yapıdadır. Gönül ister ki oluşturduğumuz örnek herkesce kabul ve takip edilen bir örnek olsun.

Çiz. 5: Arap Cami'nin ilk yapıldığı dönemdeki (Aziz Domenicus ve Paulus Kilisesi) olası görünüm (Tayfun Öner).

NOT

1 Latince badem anlamına gelmektedir. İsa peygamberin bu dünyadan gitmesinden sonrasını gösteren tasvirlerde onu çevreleyen açık renkli bir biçimde görülmektedir.

KAYNAKÇA

Akgündüz, A, S. Öztürk ve Y. Baş 2005. *Üç Devirde Bir Mabed Ayasoyfa*. Osmanlı Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ayvansarayi, H. 2001. *Hadikatü'l Cevami, İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapılar.* Yay. Haz. A. N. Galitekin, İşaret Yayınevi, İstanbul.

Batur, A. ve G. Cephanecigil (yay.) 2009. *İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü Mimar Kemaleddin Proje Kataloğu*. TMMOB Mimarlar Odası ve Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Belin, A. 1894. *Histoire de la Latinite de Constantinople.* Alphonse Picard et fils editeurs, Paris.

Bosworth, C. E. 1991-1992. "Byzantium and the Arabs: War and peace between two World civiliztions", *Journal of Oriental and African Studies* 3-4: 1-23.

Cezar, M. 1992. *19. Yüzyıl Beyoğlu'su.* Akbank, İstanbul.

Cramer, J. 1984. "Einige Handelsbautern des 18. Und 19.Jahrhunderts in Galata", *Istanbuler Mitteilungen* 34: 417-440.

Cramer, J. ve S. Düll 1985. "Baubeobachtungen an der Arap Camii in Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen* 35: 295-321.

Çetinkaya, H. 2010. "Arap Camii in Istanbul: Its architecture and frescoes", *Anatolia Antiqua* XVIII: 169-188.

D'Alessio, E. D. 1942. *La pietre sepolcrali d'Arab Giami.* R. Deputazione di storia Patria per la Liguria, Genoa.

De Tournefourt, J. P. 1718. *Relation d'un voyage du Levant,* cilt II - XVII. La Compagnie, Amsterdam.

Düll, S. 1983. "Unbekannte Denkmaler der Genuesen in Galata", *Istanbuler Mitteilungen* 33: 225-238.

Düll, S. 1986. "Unbekannte Denkmaler der Genuesen in Galata II", *Istanbuler Mitteilungen* 36: 245-256.

Ebersolt, J. 1921. *Mission archaeologique de Constantinople*. Edition Leroux, Paris.

Eyice, S. 1959. "Arab Camii", *İstanbul ansiklopedisi*, cilt 2: 936-947. İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul.

Eyice, S. 1969. *Galata and its tower*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Eyice, S. 1993a. "Arap Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1: 294-295. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.

Eyice, S. 1993b. "Atik Mustafa Paşa Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1: 406-407. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.

Eyice, S. 1994. "Cenevizliler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2: 407-408. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.

İncicyan, P. Ğ. 1976. *18. Asırda İstanbul*. Çev. H. D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul.

Ivison, E. A. 1996. "Latin tomb monuments in the Levant 1204-ca. 1450", P. Lock ve G. D. R. Sanders (yay.) *The archaeology of Medieval Greece*: 91-106. Oxbow Books, Oxford.

Janin, R. 1969. *La Geographie ecclesiastique de l'empire Byzantin, Premiere partie: Le siege de Constantinople et le Patriarcat oecumenique, Les eglises et les monasteres*, cilt III. Publications de l'Institut Français d'études Byzantines, Paris.

Kaegi, W. E. ve A. Cutler 1991. "Mosque", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, cilt 2: 1418. Oxford University Press, Oxford-London.

Loenertz, R. 1935. "Les etablissements dominicains de Pera-Constantinople", *Echos de Orient* 34: 332-349.

Mamboury, E. 1953. *The Tourists' Istanbul*. Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul.

Marmara, R. 2006. *Bizans İmparatorluğundan Günümüze İstanbul Latin Cemaati ve Kilisesi*. Çev. S. Özen, Kitap Yayınevi, İstanbul.

Mitler, L. 1979. "The Genoese in Galata 1453-1682", *International Journal of Middle East Studies* X/I: 71-91.

Müller-Wiener, W. 1977. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*. Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.

Nicol, D. M. 1999. *Byzantium and Venice: A study in diplomatic and cultural relations*. Cambridge University Press, Cambridge.

Nicol, D. M. 2002. *Last centuries of Byzantium 1261-1453*. Cambridge University Press, Cambridge.

Ostrogorsky, G. 1991. *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. F. Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara.

Ötüken, Y. 1979. "İstanbul Kiliselerinin Fetihten Sonra Yeni Görevleri, Banileri ve Adları", *Hacettepe Beşeri Bilimler Dergisi* 10/2: 71-84.

Pachymeres, G. 1835. *De Michaele et Andronico Palaeologis*, cilt II. Yay. Haz. I. Bekker, Impensis Ed. Weberi, Bonnae.

Palazzo, B. 1946. *L'Arap-Djami ou eglise Saint-Paul a Galata*. Hachette, Genova.

Paspati, A. G. 1877. *Byzantinai meletai topografikai kai istorikai meta pleiston eikonon*. Koromela, İstanbul.

Sakaoğlu, N. 1994. "Yangınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7: 427-438. Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul.

Schneider, A. M. ve M. I. Nomidis 1944. *Galata Topographisch Archäologischer Plan*. Universum, Istanbul.

Talbot, A. M. M. 1973. "The Patriarch Athanasius (1289-1293; 1303-1309) and the Church", *Dumbarton Oaks Papers* 27: 11-28.

Treadgold, W. 1997. *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford University Press, Stanford.

Vasiliev, A. A. 1930. "Quelques remarques sur les voyageurs du Moyen Age a Constantinople", *Melanges Charles Diehl*, cilt 1: 293-298. E. Leroux, Paris.

Westphalen, S. 2007. "Pittori greci nella chiesa domenicana dei Genovesi a Pera (Arap Camii)", C. Masetti vd. (yay.) *Intorno al Sacro Volto: Genova, Bisanzio e l'Mediterraneo* (secoli XI-XIV): 51-62. Marsilio, Venezia.